

Praktische theologie

CAMPUS HANDBOEK

ANNEMIE DILLEN EN STEFAN GÄRTNER

Praktische theologie

VERKENNINGEN AAN DE GRENS

Lannoo
Campus

D/2026/45/455 – ISBN 978 94 655 1027 9 – NUR 700

Vormgeving omslag: Keppie & Keppie
Vormgeving binnenwerk: theSWitch

© Annemie Dillen, Stefan Gärtner & Uitgeverij Lannoo nv, Tielt, 2015.

Uitgeverij LannooCampus maakt deel uit van Lannoo Uitgeverij, de
boeken- en multimediadivisie van Uitgeverij Lannoo nv.

Alle rechten voorbehouden.

Niets van deze uitgave mag verveelvoudigd worden en/of
openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie,
microfilm, of op welke andere wijze dan ook, zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave zijn uitdrukkelijk niet toegestaan.

Uitgeverij LannooCampus
Vaartkom 41
3000 Leuven
België

Postbus 23202
1100 DS Amsterdam
Nederland

www.lannoocampus.com

INHOUD

GRENSVERKENNINGEN – INLEIDING	11
--------------------------------------	-----------

DEEL I GRENSPALEN: MAATSCHAPPELIJKE EN RELIGIEUZE CONTEXTEN	21
---	-----------

HOOFDSTUK 1 NIEUWE GRENZEN. OVER DE LAATMODERNE CONTEXT VAN PRAKTISCHE THEOLOGIE, KERK EN PASTORAAT	23
---	-----------

1.1	Het geïndividualiseerde leven in de laatmoderniteit	24
1.1.1	Wat is laatmoderniteit?	25
1.1.2	Individualisering als kenmerk van het leven met nieuwe grenzen	25
1.1.3	Vervagen van horizontale en verticale grenzen	27
1.1.4	Individualisering als lust en last	27
1.1.5	Begrensde, geen absolute vrijheid	28
1.1.6	Wie weinig te kiezen heeft	29
1.1.7	Wie ben ik eigenlijk?	30
1.1.8	De blijvende betekenis van de gemeenschap	31
1.2	Een caleidoscoop van de geïndividualiseerde samenleving	32
1.2.1	Privé en openbaar	33
1.2.2	Pluraliteit en differentie	34
1.2.3	Stigmatisering en sociale ongelijkheid	35
1.2.4	Economisering van de samenleving	37
1.2.5	Ontgrenzing van de ruimte	39
1.2.6	Veranderd tijdsbesef	41

HOOFDSTUK 2 GEÏNDIVIDUALISEERDE RELIGIE, KERK EN PASTORAAT IN NEDERLAND EN BELGIË	45
---	-----------

2.1	Ontkerkelijking, transformatie en religieus reveil	46
2.1.1	Radicale ontkerkelijking	46
2.1.2	Geen secularisering, maar transformatie van het christendom	47
2.1.3	Ongebonden spiritualiteit	48
2.1.4	Het nieuwe religieuze repertoire	49

2.2	Grenzen tussen en binnen het territoriaal en het categoriaal pastoraat	51
2.2.1	Scheiding en grensverkeer tussen territoriaal en categoriaal pastoraat	51
2.2.2	Territoriaal pastoraat	52
2.2.3	Categoriaal pastoraat	56
2.3	Twee pastorale uitdagingen van de individualisering	61
2.3.1	Sacramenten en sacramentalia	61
2.3.2	Religieuze educatie	63

DEEL II	GRENSARBEIDERS: PRAKTISCHE THEOLOGIE ALS AMBACHT	67
----------------	---	-----------

HOOFDSTUK 3	WAT IS PRAKTISCHE THEOLOGIE?	69
--------------------	-------------------------------------	-----------

3.1	Praktische theologie: een meerzinnig begrip	69
3.1.1	Vier manieren waarop de term praktische theologie gebruikt wordt	69
3.1.2	Praktische theologie op de grens van kerk, samenleving en academie	75
3.1.3	Het object van de praktische theologie	80
3.1.4	Definities als samengebalde visies op praktische theologie	85
3.2	Geschiedenis van de praktische theologie	89
3.2.1	Praktische theologische reflectie doorheen het geloofsleven	89
3.2.2	Praktisch theologische/pastoraaltheologische opleidingen	91
3.2.3	Karl Rahner en het Tweede Vaticaans Concilie	93
3.2.4	Het klerikale en het academische paradigma	94

HOOFDSTUK 4	METHODOLOGISCHE VRAGEN IN DE PRAKTISCHE THEOLOGIE	97
--------------------	--	-----------

4.1	Dataverzameling en analyse	98
4.1.1	Methode, methodologie, perspectief en theorie	98
4.1.2	Waarnemen, evalueren en stimuleren bij een praktisch-theologisch onderzoek	99
4.1.3	Methodische keuzes bij het onderzoek rond het sacrament van de ziekenzalving in Congo	101
4.1.4	Methodisch onderzoek met betrekking tot houdingen van kerkbetrokken mensen ten aanzien van mensen op de vlucht	102
4.1.5	Onderzoeksvraag en operationalisering	103
4.1.6	Beperkingen van de onderzoeksopzet en het meetinstrument	104
4.1.7	Een antwoord op de onderzoeksvraag?	105
4.1.8	Bewustzijn van grenzen	106
4.1.9	Onderzoeksdata verzamelen	107

4.1.10	Theoretische visies vanuit tradities in dialoog met onderzoek over praktijken en ervaringen	109
4.1.11	Stimuleren van nieuwe praktijken en houdingen	109
4.2	De rol van de onderzoeker en de context	110
4.2.1	Voorbij de neutraliteit	111
4.2.2	Reflecteren over subjectiviteit	112
4.3	Praktijken als uitdaging voor het theologisch denken	114
4.3.1	Principe van sacramentaliteit	115
4.3.2	Incarnatie en lichamelijkheid	116
4.3.3	De tekenen van de tijd en de geloofszin van de gelovigen	117
4.3.4	Steeds nieuwe sporen naar God	117
4.3.5	De eigen theologische rationaliteit van praktijken en de ervaringsbodem van theologie	118
4.3.6	Mogelijk misbruik van ervaringen in de praktische theologie: drie voorbeelden	119
4.4	De dialoog tussen ervaringen en tradities, tussen praktijk en theologie	121
4.4.1	Wederzijdse kritische correlatie	122
4.4.2	Deductief denken en de kritiek erop	123
4.4.3	Multicorrelatie	124
4.4.4	Praktische theologie als de dialoog tussen vier 'stemmen'	125

DEEL III	GRENSGANGERS: SUBJECTEN VAN PRAKTISCHE THEOLOGIE	129
-----------------	---	------------

HOOFDSTUK 5	KINDEREN IN HET MIDDEN? PRAKTISCHE THEOLOGIE VAN, OVER EN MET KINDEREN	131
5.1	Waarnemen: theologie van kinderen	132
5.1.1	Onderzoek rondom geloofsbeleving van kinderen: het bidden van kinderen	132
5.1.2	Focusgroepen	133
5.1.3	Kritische reflectie	135
5.1.4	Brits onderzoek naar kinderen en spiritualiteit	136
5.1.5	Grounded theory	137
5.1.6	De natuurlijke openheid voor spiritualiteit ondersteunen en stimuleren	138
5.2	Evalueren: theologie over kinderen	139
5.2.1	Childhood studies	140

5.2.2	Childhood studies en praktische theologie	146
5.3	Stimuleren: theologie met kinderen	151
5.3.1	Naar meer inclusie van kinderen? Een ingewikkelde strijd voorbij het 'apart' of 'samen'	151
5.3.2	Diversiteit en medezeggenschap: voorbij het aanpassingsdiscours	152
5.3.3	Gemeenschappen leren van kinderen	153
5.3.4	Kinderen toelaten om te geven aan anderen	154
5.3.5	Theologiseren met kinderen	156
5.3.6	Godly play	156

HOOFDSTUK 6 AALMOEZENIERS ALS GRENSGANGERS IN DE GEVANGENIS

161

6.1	Casus	161
6.2	De hermeneutische methode in de praktische theologie	163
6.3	Waarnemen: het justitiepastoraat door de bril van een journalist – praktisch-theologisch geïnterpreteerd	167
6.3.1	De interesses van de journalist	168
6.3.2	Werkvormen van het justitiepastoraat	169
6.4	Evalueren: de institutionele plaats van de aalmoezenier op de grens	174
6.4.1	De bijzondere positie van een justitiepastor in de totale institutie	174
6.4.2	De impact van de setting	176
6.4.3	Vrijplaats als niche in het systeem?	176
6.4.4	Mogelijkheden van het justitiepastoraat	177
6.5	Stimuleren: over grenzen heen communiceren in de gevangenis	178
6.5.1	Aalmoezeniers als vertalers	178
6.5.2	Het geestelijke als referentiekader van het gevangenispastoraat	180
6.5.3	De christelijke tradities ontsluiten	184
6.5.4	De Bijbel vertalen in de gevangenis	187

DEEL IV GRENSGEBIEDEN:

PRAKTISCH-THEOLOGISCHE PERSPECTIEVEN

191

HOOFDSTUK 7 DE GRENZEN EN DE MOGELIJKHEDEN VAN MACHT IN HET PASTORAAT

193

7.1	Casus	193
7.2	De casestudie als methode in de praktische theologie	195
7.2.1	Werken met een casus	196
7.2.2	Voorbeeld van een analysemodel	196

7.3	Waarnemen: praktisch-theologische observaties bij de casus	198
7.3.1	De beginsituatie	199
7.3.2	Het begin voor het begin	200
7.3.3	De macht van de patiënt	201
7.4	Evalueren: over drie vormen van macht	202
7.4.1	De macht van het gewone	202
7.4.2	Bipolaire macht	207
7.4.3	Institutionele macht	209
7.5	Stimuleren: de juiste omgang met macht in het pastoraat	212
7.5.1	Macht tussen roeping, opdracht en voltooiing	213
7.5.2	Jezus Christus als model	215

HOOFDSTUK 8 HOOP, DE MOTOR VAN LEVEN EN GELOOF 221

8.1	Waarnemen: op zoek naar hoop in de ervaring van mensen	222
8.1.1	Kwantitatief onderzoek over hoop	223
8.1.2	Kwalitatief onderzoek over hoop	229
8.2	Evalueren: christelijke hoop	230
8.2.1	Een theologie van de hoop	231
8.2.2	Een functionalistische benadering van hoop versus christelijke hoop?	231
8.2.3	Lijden serieus genomen	233
8.2.4	Resilience	235
8.3	Stimuleren: werken met hoop in pastoraat	236
8.3.1	Orthopraxie van de hoop	237
8.3.2	Het focusmodel voor pastorale zorg	238
8.3.3	Hoop ondersteunen en versterken	239
8.3.4	Hoop ondersteunen bij zieke kinderen in hun laatste levensfase	240

EINDNOTEN 242

GRENSVERKENNINGEN – INLEIDING

Annemie Dillen en Stefan Gärtner

De titel *Praktische theologie. Verkenningen aan de grens* vat het programma van dit boek in een notendop samen. Praktische theologie is een discipline die grenzen wil exploreren. Praktisch theologen zijn geen douaniers maar ze kunnen wel grensarbeiders genoemd worden.¹ Het is duidelijk dat dit geen gemakkelijke positie is. Als je aan een grens zit, komen van beide kanten kritische vragen op je af: waarom kies je niet voor onze kant van de grens of voor de ene of de andere kant? Maar op een grens bestaan dergelijke eenduidigheden niet. De plaats roept verschillende associaties op: de theoloog als grensganger, het voorbij de eigen grenzen durven te kijken, het grensgebied dat tussen tegenovergestelde polen ontstaat, de fase *in between* bij de overgang naar een nieuwe identiteit, het opschuiven van oude grenzen op het religieuze veld, al dan niet positieve grensoverschrijdingen, het vervagen van grenzen in de laatmoderne samenleving, het realiseren van praktisch-theologisch grensverkeer. Deze en andere associaties verbinden we met de titel van dit boek. De grens lijkt een meerduidige plek te zijn waar velen zich niet echt thuis voelen. We hebben evenwel redenen om niet te kiezen voor het gemakkelijke, het eenduidige of voor het centrum.

Grenzen als plaats van de praktische theologie

Praktische theologie beweegt zich tussen verschillende polen zonder vaste zekerheden. Dat heeft onder andere te maken met datgene waarmee ze zich bezighoudt: het handelen, denken en ervaren van mensen in theologisch perspectief. Dit object van de praktische theologie valt niet te vatten in eenduidigheden. Het religieuze veld kent in de laatmoderne samenleving geen centrum meer, zoals de gevestigde kerken. Het is uiteengevallen in verschillende eilandes; met de katholieke kerk als weliswaar een redelijk groot eiland, maar toch slechts een naast andere. Religie, kerk en pastoraat zijn in transitie en ze worden geconfronteerd met nieuwe grenzen. Permanent op een grens staan is een centraal kenmerk van het hedendaagse bestaan, ook wat betreft de spirituele praktijken en individuele geloofsovertuigingen. Hetzelfde geldt voor religieuze gemeenschappen en organisaties. Kerk en pastoraat worden vandaag de dag

geconfronteerd met nieuwe en verschuivende grenzen. Deze grenzen vormen voor praktisch theologen plaatsen van waaruit hun denken en handelen ontstaat en waartegen zij zichzelf situeren.²

In het algemeen zijn mensen geneigd om de wereld te bekijken vanuit twee polen. Denken we bijvoorbeeld aan het onderscheid tussen man en vrouw, tussen dag en nacht, tussen goed en kwaad of tussen theorie en praktijk. Op het religieuze terrein bevinden zich vergelijkbare polariteiten, zoals tussen kerk en samenleving, tussen God en mens, tussen de kerkelijke leer en de spiritualiteit van mensen, tussen theologische reflectie en geleefde religie. Deze opsomming kan natuurlijk nog uitgebreid worden.

Heel wat pastorale verantwoordelijken, kerkelijk geëngageerde mensen en ook theologen zullen in antwoord op de vraag hoe de kerk zich tot de wereld verhoudt of hoe de christelijke boodschap in de samenleving ingang kan vinden, antwoorden dat er een kloof bestaat tussen de desbetreffende polen. Het zou er dan op aankomen om de kloof te overbruggen door hetzij de ervaringen van mensen dichter bij de kerkelijke leer te brengen, hetzij de kerkelijke leer meer aan te passen aan de hedendaagse samenleving. Zo eenvoudig is dit echter niet. Ook een derde optie getuigt van weinig nuance, namelijk om de polen simpelweg tegenover elkaar te stellen en de kloof niet te overbruggen. De kerk probeert zich dan terug te trekken uit de wereld – wat uiteindelijk onmogelijk is.

Praktisch-theologisch is het belangrijk om dualisme te vermijden.³ Het is weinig overtuigend om beide aspecten, kerk en wereld of geloof en samenleving, in hun uitersten te beschouwen. Er is namelijk meer overlap tussen deze polen dan soms gedacht wordt. Bovendien is er veel interne diversiteit. De kerkelijke leer bijvoorbeeld is in zichzelf minder eenduidig dan je in eerste instantie zou denken. Wat door het centrale leergezag in Rome gezegd wordt, is niet altijd identiek aan wat lokale bisschoppenconferenties zeggen. En dat is maar goed ook, omdat de kerk en het geloof in een andere cultuur of regio tevens een eigen gezicht hebben. Het religieuze handelen van mensen gaat vandaag eveneens in vele richtingen. Sommigen zijn sterk gehecht aan tradities, anderen zoeken op een eigen manier hun weg en stellen zelf een pakket van religiositeit samen, daarbij beïnvloed door tijdgenoten, religieuze instituten en tendensen in de laatmoderne samenleving. Daarnaast zal het je niet verbazen dat ook de praktische theologie als wetenschap een pluriforme onderneming is: vijf theologen, zes meningen.

Praktisch theologen bewegen zich tussen verschillende polen. Naast de polariteiten in kerk en samenleving zijn er in hun vak ook interne scheidslijnen, zoals tussen theorie en empirie, tussen wetenschap en praktijk, tussen praktisch-theologisch denken en sociaalwetenschappelijk onderzoek, tussen universiteit en kerk of tussen praktisch-theologische visies en andere theologische disciplines. Praktisch theologen als grensarbeiders proberen niet om deze polen oppervlakkig te verzoenen, maar te laten zien dat deze soms meer met elkaar gemeenschappelijk hebben dan vaak wordt gedacht.

Aan de andere kant blijven er altijd onverzoenbaarheden, verschillen en breuken. Deze zijn niet te stroomlijnen. Differenties, die in de samenleving bijvoorbeeld tussen arm en rijk gecreëerd worden, zijn juist een vertrekpunt voor het praktisch-theologische ambacht. Praktisch theologen zijn bijzonder gevoelig voor de ervaringen van mensen met grenzen. In dit boek spreken we over macht en machtsmisbruik. In dat laatste geval worden grenzen duidelijk overschreden. Niet alles wat grenzen betreft, kan daarom zonder meer goed genoemd worden. Sommige grenzen moeten echt scherp gesteld worden. Over grenzen heen gaan kan dus een positieve of negatieve kleur krijgen.

We hebben het leven niet zomaar in handen, dingen overkomen ons eerder toevallig (zoals de onverwachte ziekte van een familielid, maar ook de ervaring van verliefdheid). Op de grens staan verwijst dan naar ervaringen die enigszins anders zijn dan het dagelijks leven. De ervaring van contingentie verwijst naar iets dat of iemand die het gewone leven onderbreekt. Sommigen vinden daar sporen van God, die zich eerder laat 'kennen aan de grenzen, dan binnen de grenzen van het kennen'.⁴ Praktisch theologen kijken onder andere welke betekenis deze grenservaringen van mensen hebben voor hun handelen en hun denken maar ook voor theologie, kerk en pastoraat.

We willen de lezers met dit boek praktisch-theologisch aan het denken zetten, niet vanuit vermeende eenduidigheden, maar staande op verschillende grenzen. We willen naar creatieve wegen zoeken in het grensgebied tussen de polen en daarbij ook het niemandsland koesteren. Sommigen worden bang van een grensgebied omdat het onduidelijk is en oude zekerheden in vraag stelt. We willen het grensgebied echter verkennen vanuit een hoopvolle visie. We laten ons daarbij inspireren door het Bijbelse verhaal over de verkenners die Mozes na vele jaren zwerven in de woestijn uitzond om het beloofde land Kanaän te verkennen (Numeri 13). Ze kwamen terug met grote trossen druiven, als teken van vruchtbaarheid. Maar de Israëlieten begonnen te twijfelen: Was het in Kanaän veilig genoeg? Zouden ze daar wel kunnen leven? Ze wilden toch liever terug

naar de zekerheden van Egypte. Maar anderen bleven wel geloven. Hun vertrouwen werd uiteindelijk beloond: ze konden gaan wonen in het beloofde land.

De plaats of de periode ergens tussenin is een fase van onzekerheid en transitie, maar het kan ook een plek zijn waar creativiteit ontstaat, waar nieuwe ideeën ruimte krijgen, waar geëxperimenteerd kan worden met andere visies en praktijken. De culturele antropologie, een partnerdiscipline van de praktische theologie, spreekt over liminaliteit. Deze term verwijst naar *limen*, het Latijnse woord voor drempel. Liminaliteit is de tijd of de status tussen twee periodes. Bij een overgangsritueel in traditionele Afrikaanse culturen verwijst liminaliteit naar wat er gebeurt terwijl de adolescenten afgezonderd zijn en alvorens ze terugkomen in een nieuwe status van volwassenheid. Ze ondergaan allerlei rituelen die de overgang markeren.⁵ Liminaliteit is een begrip dat wijst op de mogelijkheid van een nieuw bestaan en op de wijsheid in een situatie ergens tussenin.

Vanuit christelijke hoop en vertrouwen willen we in dit boek de grens positief waarderen. Ook het leven van Jezus was immers een leven in overgang, waarbij grenzen vaag werden en klassieke scheidingslijnen werden overschreden. Zijn houding tegenover vrouwen of kinderen en tegenover mensen die beschouwd werden als zondaars, of zijn boodschap van genade en solidariteit hielden grensoverschrijdingen in. De oude grenzen waren niet meer absoluut, er ontstond ruimte voor vernieuwing en ommekeer. Juist daar waar Gods handelen niet binnen vaste patronen wordt verwacht, kunnen mensen een glimp van Gods aanwezigheid ontdekken.⁶

Ruimte creëren voor nieuwe vormen van denken, voor transformatie, voor andere perspectieven door grenzen niet als absoluut te beschouwen, dat is wat wij willen doen in dit boek. Wanneer we verschillende perspectieven laten zien, wanneer we de complexiteit van de samenleving of van de kerk verkennen, doen we dit niet om verwarring te stichten of om uiteindelijk toch te komen tot een positie die dan eenduidig en dualistisch tegenover een andere praktisch-theologische positie kan worden geplaatst. We verkennen de complexiteit van de religieuze en gelovige ervaringen en praktijken van mensen vanuit de overtuiging dat juist het zich bewegen op grenzen, het verkennen van grenzen en het vertoeven tussen de polen een bron kan zijn van nieuwe theologische en pastorale gedachtegangen.

Opbouw van dit boek

Niet alleen met de titel, maar ook met de opbouw van dit boek maken we duidelijk wat praktische theologie kan zijn. We beschouwen het vak als een discipline die gevoelig is voor de context. Dat is in eerste instantie de context van de praktisch theoloog zelf. Iemand kan aan een universiteit les geven en wetenschappelijk onderzoek doen, maar ook in een team op parochieniveau wordt praktisch-theologisch gereflecteerd. Het thema kan weliswaar in beide gevallen hetzelfde zijn, bijvoorbeeld de (voor)oordelen die mensen hebben over een pastor, maar de manier waarop dit thema wordt behandeld, zal verschillen. Dat heeft onder andere te maken met de context.

Een onderzoeker op de universiteit kijkt meer van een afstand naar religieuze praktijken dan een pastor in een kerkelijke setting en hij probeert deze via wetenschappelijke methoden te analyseren. Medewerkers in een parochie denken na in directe dialoog met het handelen van mensen en ontwikkelen zodoende een andere vorm van praktische theologie. Ze hoeven minder reenschap af te leggen van de manier waarop ze tot hun bevindingen zijn gekomen en ze reflecteren te midden van hun dagelijkse beslissingen. Zij begrijpen veel directer, en daarom waarschijnlijk ook beter dan een wetenschapper, wat mensen van hen vinden en verwachten.

Wat voor de verschillende soorten praktisch theologen geldt, geldt ook voor kerk en pastoraat. Hier schrijft de context eveneens mee hoe deze zich op een bepaald moment en in een bepaalde setting manifesteren. Het christelijk geloof verwijst naar algemene waarheden, maar de concrete vormgeving verandert naarmate mensen anders met deze waarheden omgaan en daar een individuele betekenis aan toekennen, bijvoorbeeld als ze samen bidden of als iemand in het geloof troost zoekt na het overlijden van zijn of haar partner. Christenen zijn verschillend, want ze leven in verschillende contexten: Nigeriaanse katholieken horen met hun Nederlandse zusters en broeders tot een wereldwijde kerk, maar naast overeenkomsten zijn er verschillen tussen hun manier van geloven. Een voorganger in Bolivia preekt anders dan zijn collega in België.

Ook binnen deze landen zelf is er geen sprake van homogeniteit, maar van diversiteit. Er zijn pluriforme manieren om handen en voeten te geven aan het evangelie en deze weerspiegelen de uiteenlopende situaties van mensen. Zo tref je door migratie ook in Europa christenen uit Nigeria en voorgangers uit Bolivia aan die soms wel te kampen hebben met wisseling van contexten en die daardoor hun geloof zien veranderen. Omgekeerd kunnen ze met hun spiritualiteit een inspiratie zijn voor christenen die geboren zijn in België of Nederland.

Ook zij zijn echter niet, en waren nooit, uniform. Een jonge vrouwelijke ziekenhuispastor in een Vlaamse stad gaat allicht net iets anders om met rituelen dan een reeds gepensioneerd priester in een op traditie gerichte buurtparochie. Vrouwen geloven (ook) anders dan mannen, pubers anders dan bejaarden, katholieken anders dan protestanten en mensen uit hogere sociale klassen anders dan mensen uit lagere sociale klassen. Binnen deze groepen bestaan er eveneens verschillen op het vlak van inzicht, beleving en geloofsuitoefening.

De context schrijft zo aan geloof, religie en spiritualiteit mee. Daarom beginnen we dit boek niet met de vraag hoe het laatmoderne christendom eruitziet, maar hoe de samenlevingen in België en Nederland waarin het christendom zich manifesteert, bekeken kunnen worden. We stellen de vraag naar het religieuze landschap dus niet allereerst van binnenuit: hoe denkt de katholieke kerk over de hedendaagse maatschappij? Het zou er dan op lijken alsof deze daar als het ware van buiten tegenaan zou kunnen kijken. We wezen er al op dat de kerk zelf deel uitmaakt van de samenleving en dit kleurt haar blik naar buiten en naar binnen en dus naar zichzelf.

In deel I plaatsen we een aantal grenspalen om de maatschappelijke en religieuze context van de laatmoderniteit aan te duiden. Je treft daar een trechter aan. In hoofdstuk 1 geven we een brede schets van de laatmoderne samenleving als context van het eigentijdse christendom en uiteraard ook van de praktische theologie. In hoofdstuk 2 wordt de trechter smaller. We stellen daarin de vraag aan de orde hoe religie, met als onderdeel de katholieke kerk, zich in deze context manifesteert. Vervolgens spitsen we dit perspectief nog verder toe op het pastoraat en op kenmerkende vraagstukken die zich daar voordoen.

We kiezen daarbij uitdrukkelijk voor een specifiek vertrekpunt: de westerse samenleving in België en Nederland en het voornamelijk rooms-katholieke praktisch-theologisch denken. Deze keuze houdt een grote openheid in voor andere perspectieven. Stefan Gärtner heeft bijvoorbeeld een Duitse achtergrond. Daarom vindt hij sommige religieuze verschijnselen in de Lage Landen nog steeds een beetje vreemd, terwijl die voor een geboren en getogen Belg of Nederlander vanzelfsprekend lijken. Annemie Dillen is Belgische van oorsprong en werkt aan een Vlaamse universiteit met heel wat internationale studenten. Voor haar is hun kerkelijke en sociale context die ze inbrengen in onderzoek en onderwijs ook 'anders'. Een ander voorbeeld is de verrijking die de rooms-katholieke praktische theologie ervaart via wetenschappers van andere denominaties en andere al dan niet theologische disciplines. Al redeneren we dus vanuit een bepaalde positie, praktische theologie bestaat niet zonder

grensverkeer met vreemde contexten en met collega's die vanuit andere tradities, methoden en achtergronden werken.

In deel II tref je aan wat je normaliter in een inleiding in een wetenschappelijke discipline verwacht. Hier beschrijven we de praktische theologie als een ambacht met de praktisch theoloog als een grensarbeider. In hoofdstuk 3 geven we een overzicht van het begrip, de verschillende benaderingswijzen, het object en de geschiedenis van de praktische theologie. In hoofdstuk 4 stellen we methodologische vragen: hoe beoefen je precies praktische theologie, vooral op empirisch vlak? Het is duidelijk dat we hier maar een tipje van de sluier kunnen oplichten, want er is sprake van een grote diversiteit aan werkwijzen. Dat probleem proberen we in de vier volgende hoofdstukken te ondervangen. Daarin zoomen we telkens in op een bepaalde praktisch-theologische methode. Zo werp je een blik in verschillende keukens van vertegenwoordigers van deze discipline.

Daarmee hebben we al aangeduid dat we in dit boek hebben gekozen voor een exemplarische aanpak, eerder dan voor een encyclopedische benadering. We willen het spreken over het vak op zichzelf zo veel mogelijk beperken en laten de lezers vooral zien wat praktisch theologen doen. We gebruiken concrete casussen en specifieke onderzoeksresultaten en voorbeelden om het ambacht van deze discipline te verduidelijken. Daarmee hopen we de theorievorming te kunnen aarden in concrete praktijken. Praktische theologie is immers reflectie op de praxis; ze staat niet los van de werkelijkheid, maar gaat daar juist van uit. Dat willen we exemplarisch laten zien.

Je leert daarom in wat volgt niet de hele breedte van de praktische theologie kennen. Er ontbreekt bijvoorbeeld een overzicht van de ontwikkelingen in haar deeldisciplines. In plaats van voor de breedte te kiezen, hebben we geopteerd voor de diepte. We geven je inzicht in geselecteerde thema's en contexten omdat dit beter blijkt te werken dan beschouwingen vanuit vogelvlucht.⁷ Daarmee willen we wederom een inhoudelijk punt maken: praktische theologie gaat niet over de praktijken van mensen in het algemeen, maar over heel concrete handelingen, ervaringen en overtuigingen.

Telkens maken we daarbij gebruik van een drietrapsraket die kenmerkend is voor het werken in deze discipline, namelijk waarnemen, evalueren en stimuleren. Praktisch theologen stellen als eerste de wat-vraag: wat is er aan de hand in een concrete setting waarin mensen handelen. Dat is de empirische insteek: het bestuderen van praktijken en ervaringen van mensen. Daarna volgt de waaromvraag, dus ze proberen dit handelen te begrijpen en te interpreteren

binnen een theologisch raamwerk. De derde trap is de hoe-vraag. Deze verwijst naar de pragmatische of strategische taak van de praktisch theologen: hoe zou een andere, betere praktijk eruit kunnen zien en wat hebben mensen daarvoor nodig? Deze drie stappen vormen samen de basisstructuur van het praktisch-theologisch denken en ook van alle volgende hoofdstukken. We zijn er ons wel van bewust dat heel wat praktisch theologen deze stappen niet in dezelfde volgorde of niet altijd allemaal hanteren. Het beeld van de drietrapsraket werkt evenwel verhelderend en dient in dit boek als een structuur waaraan veel kan worden opgehangen.

Zo gaan we in deel III met hoofdstuk 5 (kinderen) en 6 (aalmoezeniers in de gevangenis) exemplarisch in op twee subjecten van de praktische theologie. Beide groepen zijn op hun manier praktisch-theologische grensgangers. Traditioneel was de praktische theologie het nadenken over pastores en de voorbereiding op hun functie in de kerk. Praktische theologie had daarom vooral de pastorale professional en zijn handelen als object. Dat spoorde met een pastorale praktijk waarin de gewone gelovigen als objecten van zielzorg werden benaderd en niet als subjecten van hun geloof. Deze asymmetrische rolverdeling in de kerk was in het verleden ook beeldbepalend voor de praktische theologie. Onder andere door het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) is hier verandering in gekomen. Vervolgens wordt in de praktische theologie niet meer louter gereflecteerd op de pastorale professionals, zoals in ons geval een justitiepastor. Nu komt de geleefde religie van gewone mensen evenzeer in beeld.⁸ Ook kinderen blijken dan theologisch bezig te zijn, tenminste als daar ruimte voor is in een parochie of leslokaal en als zij als subjecten van het evangelie serieus worden genomen.

Ook in deel IV werken we met exemplarische thema's en verkennen we twee grensgebieden van de praktische theologie. Daarmee bedoelen we bepaalde perspectieven op de praktijk, namelijk macht en hoop. Er staat weer een bepaald antiprogramma achter deze keuze. In de praktische theologie werd in het verleden niet alleen eenzijdig uitgegaan van de persoon en de taken van pastores, maar ook van de klassieke kerkelijke werkvelden (zoals de sacramentencatechese en -bediening) of bijzondere institutionele settings (bijvoorbeeld het ziekenhuispastoraat). Terecht zijn er tal van praktisch-theologische boeken en artikelen speciaal over deze onderwerpen. Het probleem kan zijn dat hiermee een structuur van de werkelijkheid wordt voorgespiegeld die niet altijd spoot met de werkelijkheid van mensen. Geloofscommunicatie bijvoorbeeld heeft haar plaats niet uitsluitend in een preek of bij de voorbereiding op de eerste communie maar ze gebeurt evenzeer in het gesprek tussen vrienden over existentiële

kwesties of meer impliciet door de praktische solidariteit van christenen met mensen in de marge van de samenleving.

Daarom hebben we in hoofdstuk 7 en 8 voor perspectieven gekozen die de pastorale taken, institutionele settings en kerkelijke handelingssvelden overschrijden. Macht en hoop horen in wezen bij ons bestaan, ze zijn in alle menselijke handelingen te vinden, dus ook in religieuze handelingen. Het spreekt voor zich dat dit ook voor andere thema's geldt, maar we hebben ook in het laatste deel van dit boek weer een selectie moeten maken. Al hadden we dus andere grensgebieden naar voren kunnen halen, deze opzet van de praktische theologie volgens perspectieven en niet meer analoog aan het werk van de professionals in de kerk is tevens een inhoudelijke keuze. Deze wordt in de praktische theologie inmiddels breed gesteund.⁹

Dankwoord

Iedereen die een boek schrijft, maakt bepaalde keuzes. Als wetenschapper moet je, anders dan een dichter, deze keuzes kunnen verantwoorden. Het bleek dat de titel en de opzet van dit boek veel zegt over hoe we tegen ons vak aankijken. We hebben geprobeerd om vorm en inhoud te laten samengaan. Hoe we dit boek in elkaar hebben gezet, laat daarom zien hoe we praktische theologie op de grens willen bedrijven, en andersom. We hebben als coauteurs elkaar daarbij voortdurend uitgedaagd en elkaars teksten aangevuld, gecorrigeerd en verbeterd. Wat voorligt, is het werk van een grensoverschrijdende samenwerking.

Iedereen die een boek schrijft, mag ook mensen bedanken. We zeggen in het bijzonder dank aan degenen die delen van dit boek tijdens het ontstaansproces kritisch hebben doorgenomen: Judith Cockx, Kees de Groot, Jeroen de Wit, Eva Gelper, Marlies Hermans, Sjaak Körver, Anne Vandenhoeck, Ryan van Eijk en Elke Van Hoof. Machteld Reynaert heeft doorheen alle fasen van het boek veel redactionele ondersteuning geboden, waarvoor heel speciaal dank. We danken ook onze studenten in Leuven en Tilburg die het manuscript in praktisch-theologische colleges hebben bestudeerd en de opdrachten hebben uitgevoerd. Hun feedback en commentaren hebben we eveneens verwerkt. Een bijzonder woord van dank gaat ten slotte naar de verantwoordelijken bij LannooCampus, Niels Janssens en Hilde Vanmechelen, en het hele team dat het boek mogelijk maakte.

DEEL I

Grenspalen: maatschappelijke en religieuze contexten

DEEL I

**HOOFDSTUK 1
NIEUWE GRENZEN. OVER DE LAATMODERNE CONTEXT
VAN PRAKTISCHE THEOLOGIE, KERK EN PASTORAAT**

1.1 Het geïndividualiseerde leven in de
laatmoderniteit

1.2 Een caleidoscoop van de geïndividualiseerde
samenleving

**HOOFDSTUK 2
GEÏNDIVIDUALISEERDE RELIGIE, KERK EN
PASTORAAT IN NEDERLAND EN BELGIË**

DEEL II

**HOOFDSTUK 3
WAT IS PRAKTISCHE THEOLOGIE?**

**HOOFDSTUK 4
METHODOLOGISCHE VRAGEN IN DE PRAKTISCHE
THEOLOGIE**

DEEL III

**HOOFDSTUK 5
KINDEREN IN HET MIDDEN? PRAKTISCHE THEOLOGIE
VAN, OVER EN MET KINDEREN**

**HOOFDSTUK 6
AALMOEZENIERS ALS GRENSGANGERS IN DE
GEVANGENIS**

DEEL IV

**HOOFDSTUK 7
DE GRENZEN EN DE MOGELIJKHEDEN VAN MACHT
IN HET PASTORAAT**

**HOOFDSTUK 8
HOOP, DE MOTOR VAN LEVEN EN GELOOF**